

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštojos mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI

Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje

Kaip įprasta Rusijoje, įžengus į sostą naujam carui, visada buvo laukia-
ma tam tikrų permainų. Taip atsitiko ir 1855 m., kai naujuoju Rusijos valdovu
tapo Aleksandras II. Jau pirmaisiais jo valdymo metais būta daug požymių,
kad Rusijos laukia rimtos reformos. Taip pat švietimo srityje. 1855 m. rudenį
liaudies švietimo ministras Abraomas Norovas pareiškė, kad Rusijos priešai
turi persvarą, nes jų aukštesnis išsilavinimo lygis¹. Toks pareiškimas tegalėjo
reikšti viena: Rusijoje bus švietimo reformų. Ir iš tiesų, 6-ojo dešimtmečio
antrojoje pusėje buvo gerokai liberalizuotas universitetų gyvenimas: atšauk-
tas studentų skaičiaus ribojimas universitetuose (1855), leista stoti į universi-
tetus asmenims, nebaigusiems gimnazijų, bet pasirengusiems namuose (1857),
atvertas kelias į Alma Mater ir žemutinių socialinių sluoksnių nariams, leista
rengtis profesūrai užsienyje (1856 m.) ir t. t. Naują erą žadėjo ir kai kurie
paskyrimai. 1856 m. rugsėjo mėnesį Odesos ŠA globėju buvo paskirtas žy-
mus mokslininkas Nikolajus Pirogovas².

Permainos palietė ne tik rusiškuosius universitetus, bet ir švietimo sis-
temą Lenkijos Karalystėje. Jau 1855 m. gegužės mėnesį Aleksandras II davė
nurodymą parengti pasiūlymus dėl aukštosios medicinos mokyklos

¹ J. Krumbholz, *Die Elementarbildung in Rußland bis zum Jahre 1864. Ein Beitrag zur Entstehung des Volksschulstatuts vom 14. Juli 1864*, Wiesbaden, 1982, S. 50.

² W. L. Mathes, N. I. Pirogov and the Reform of University Government, 1856–1866, *Slavic Review*, vol. 31, 1972, No. 1, p. 29–30.

atidarymo. Imperatoriškosios-karališkosios medicinos chirurgijos akademijos statutą buvo patvirtintas 1857 m. birželio 16 d.³

Šie valdžios politikos pokyčiai suteikė vilties socialiniam elitui Lietuvoje, jog ir šiame krašte valdžia padarys nuolaidų. Aukštosios mokyklos įsteigimas Lietuvoje buvo ypač aktualus smulkiajai bajorijai, kuri, neturėdama pakankamai lėšų, negalėjo siųsti savo vaikų mokytis į toli nuo Lietuvos esančias Rusijos ar užsienio aukštąsias mokyklas. Be to, valdžia, reikalaudama bajorystės įrodymo dokumentų, siekė deklasuoti smulkiają bajoriją. Tai buvo dar viena paskata siekti išsilavinimo, kuris padėtų išsaugoti ankstesnes pozicijas visuomenėje.

Aleksandrui II atėjus į valdžią, prasidėjo pasirėngimas ir baudžios panaikinimui. Ši reforma turėjo kardinaliai pakeisti daugelį visuomeninio gyvenimo sričių. Kartu bajorijos ateitis tapo visiškai neaiški. Nežinomybė ar bent jau suvokimas, kad teks iš naujo ieškoti savo vietos, jaudino dalį Lietuvos socialinio elito. 1856 m. vasario mėnesį tuometinis vidaus reikalų ministras taip apibūdino keturių vakarinių gubernijų – Vilniaus, Kauno, Minsko ir Gardino – bajorijos situaciją: „Bajorai, ypač dvarininkai, labai gerai supranta, kad, esant kitai vyriausybei ir naujai tvarkai, atitinkančiai dabartinio laiko supratimą, jiems tektų paaukoti daugelį privilegijų, kuriomis jie dabar naudojasi, ir todėl, jausdami viskam, kas rusiška, instinktyvų, nesąmoningą priešišumą, jie vis dėlto širdies gilumoje nenori, kad esama tvarka pasikeistų“⁴. Socialiniam elitui gresiančią krašto katastrofą pranašauja ir nežinomas laiško autorius, anot Kijevo generalgubernatoriaus, „lenkas iš Prancūzijos“⁵: „<...> imkime Vakarų gubernijas ir Karalystę [Lenkijos]: ką reiškia kruopelė dvarininkų, jaunimo ir kita, lygiai tokia pati kruopelė bajorvedžių ir teisėjų – ar galime mes kada nors ką daryti? Ar galime mes pasikėsinti į tai [matyt, kalbama apie esamą politinę situaciją. – D. S.], neturėdami už savęs liaudies [narod], masės? Vyriausybė gali išlaisvinti valstiečius, tai didelė bėda mums, nes tada

³ S. Kieniewicz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857–1869)*, *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod. red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 249–250.

⁴ Vidaus reikalų ministro 1856 m. vasario mėnesio pranešimo carui apie padėtį keturiuose Vakarų gubernijose – Vilniaus, Gardino, Minsko ir Kauno [gana slaptai] kopija, *Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros institutas (Puškino namai)* (toliau – *RMARLI (PN) RŠ*), f. 265, ap. 10, b. 86, l. 3.

⁵ Kijevo generalgubernatoriaus 1857 m. gruodžio 29 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *RVA*, f. 982, ap. 1, b. 50, l. 1.

adieu tous les rêves, nes liaudis (narod) bus ne su mumis, bet su vyriausybe“⁶. Būtų galima pateikti ir daugiau citatų, liudijančių, kad ne tik tradicinis vakarinių gubernijų elitas, bet ir valdžios pareigūnai valstiečių politinę orientaciją netolimoje ateityje įsivaizdavo miglotai. Tiek socialine, tiek ekonomine prasme netikra bajorijos ateitis vertė ją vis iš naujo permaštyti galimas prisitaikymo prie naujų gyvenimo sąlygų formas. Vieną iš galimų išeičių, kad ir netiesiogiai, laiške broliui Ignui išsakė Vilniaus gubernijos bajorvedis Aleksandras Domeika: „Neturime nei universiteto, nei [kitokios] aukštosios mokyklos, dėstoma rusiškai, istorijos mokymas tendencingas, lenkų kalba mokoma korepeticijomis, – ir nuo 1830 m., tai yra nuo edukacinės reformos Lietuvoje, apie naujus žmones Europa negirdi, nes tų žmonių mūsų kraštas neparuošia.

Bajorija šiuo metu yra tarp trijų nedraugiškų stovyklų: vyriausybės, valstiečių ir socialistų. Be to, nesant mokymo įstaigų ir žmonių, kaip išugdysime būsimąją kartą? Materialiniu požiūriu po valstiečių reformos bankrutuosime, o ką mes mokėjome, tą pamiršome ir nieko neišmokome, dirbti juk nemokame. Kokia krašto ateitis?“⁷ Šiose eilutėse galima išvelgti užuominą, nusakantią išeitį Lietuvos tradiciniam elitui: reikia stengtis įgyti tam tikras kvalifikacijas, kurios padėtų išsaugoti vadovaujantį vaidmenį visuomenėje. Tam, kaip matyti iš cituotojo Domeikos laiško, yra būtinos aukštosios mokyklos.

Šis Domeikos laiškas, žinoma, nebuvo programinis dokumentas, todėl jame nenusakytas reikalingų kraštui aukštųjų mokyklų socialinis-kultūrinis pobūdis. Šiuo požiūriu būta dviejų iš principo skirtingų strategijų. Vieną jų iliustruoja, tiesa, ne Lietuvos, bet Lenkijos didikų atstovo Tomo Potockio pažiūros. Jis siūlė rūpintis liaudies švietimu, tačiau buvo griežtai prieš visa apimančios švietimo piramidės kūrimą, kurioje pradinės mokyklos rengtų mokymuisi gimnazijose, o šios – universitete. Potockio manymu, valstiečių vaikams visiškai pakanka pradinio išsilavinimo, kur jie turi gauti žinių, galinčių prisidėti prie ūkio pakilimo, nes aukštesnis išsilavinimas gali atimti iš jų norą dirbti žemės ūkyje. Taip atsirastų nauja klasė, kurios padėtis būtų visiškai neaiški, ji būtų be aiškaus užsiėmimo, moraliai nelaiminga, ekonomiškai nenaudinga, o socialiai

⁶ Ištrauka iš laiško, kurį dvarininkas de Mezeras gavo nuo lenko iš Paryžiaus [1857], *ibid.*, l. 2. (Kijevo generalgubernatorius pateikė vidaus reikalų ministrui jau laiško vertimą. Rusišką terminą *narod*, atsižvelgdami į kontekstą, verčiame *liaudis*.)

⁷ Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *Lenkų biblioteka Paryžiuje* (toliau – *LBP*), Adomo Mickevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumuoti.

pavojinga. Aukštesnės pakopos švietimo įstaigos turėjo tarnauti bajorijos poreikiams⁸. Panašiai samprotavo ir Gieysztoras: „Atitinkamai pagal įvairias visuomenės klases dalykų dėstymas turi būti skirtingas <...>“⁹. Greta šios konservatyvios tendencijos ryškėjo ir kita – moderni, kurioje pirmenybė teikta unifikuotai švietimo piramidei. Neluominio švietimo sampratą aptinkame kai kurių lietuvių inteligentų raštuose. Pavyzdžiui, Antanas Tatarė viename nespausdintų darbų agitavo valstiečius leisti vaikus ir į vidurines, ir į aukštąsias mokyklas¹⁰.

Šioje tyrimo dalyje, skirtoje XIX a. vidurio situacijai, daugiausia analizuojame įtakingiausių Lietuvos bajorijos veikėjų pažiūras ir veiklą. Tokių tyrimo kelią diktuoja ne tik ir ne tiek ta aplinkybė, kad pastarųjų pažiūros yra lengviau rekonstruojamos, mat jie dažniausiai veikė legaliomis priemonėmis, kiek tai, kad būtent konservatyvusis bajorijos sparnas ir tegalėjo, jei tai buvo iš viso įmanoma, įgyvendinti panašius projektus anuometinėje situacijoje. Todėl aiškiai suvokiame, kad šiame darbe nebus atspindėtas visas Lietuvos visuomenės pažiūrų spektras.

Aišku, negalima pamiršti ir „Žemaičių akademijos“ plano. Kaip žinoma, Peterburge XIX a. viduryje buvo subrendęs ne tik sumanymas rūpintis lietuviškų pradinių mokyklų steigimu, bet ir vidurinio mokymo bei „Žemaičių akademijos“ planas. Tik šiame kontekste ir galima paaiškinti, kaip atsirado lietuviškas Jurgio Pabrėžos botanikos kursas aukštajai mokyklai. Tačiau visa tai, mūsų supratimu, buvo tik nedidelės lietuvių inteligentų grupės svarstymai. Tokiems planams realizuoti dar nebuvo susiklosčiusi tinkama socialinė-kultūrinė situacija. Kaip pastebėjo Kulakauskas, „be lenkų ar kokios kitos socialiai išsivysčiusios kalbos intelektualinė kultūra to meto Lietuvoje negalėjo egzistuoti“¹¹. Be to, akademijos terminu XIX a. viduryje buvo įprasta vadinti įvairias privačias mokslo įstaigas ar net tapytojų dirbtuves, kuriose dirbdavo vos keletas žmonių. Galėjo tuo terminu būti vadinamas ir apie mecenatą susibūręs mokslininkų būrelis¹².

⁸ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968, s. 45–46.

⁹ [J. Gieysztor], *Głos szlachciça do swych wespółbraci o wolności i równości kmieciuj*, Poznań, 1859, s. 172.

¹⁰ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*, Vilnius, 1985, p. 221.

¹¹ A. Kulakauskas, „Šaka atskilusi nuo tautos...“ Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime, *Sietynas*, Nr. 3, 1988, p. 88–89.

¹² E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 260.